

Körbesúgott irodalom

Szőnyi Tamás: Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. I–II.

Noran, Budapest, 2012. 1109+1133 oldal.

A nyilvános – írásos és szóbeli – megszólalások mellett a 20. század második felében egy sok szereplő által létrehozott titkos írás, írásfolyam is befolyásolta az irodalmi közeget, illetve az abban részt vevők életét. Utalhat erre az alakító munkára Szőnyi Tamás könyvének címe, amely az állambiztonsági szolgálat és az irodalmi szféra összefonódását vizsgálja az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában felkutatott dossziék alapján. A szerző pontos időhatárokat szab: a részben az íróársadalom számlájára írt 1956-os eseményektől az irodalmi szféra alakjainak a demokratikus átmenetben játszott szerepéig, 1990-ig formálja történeté, hogyan próbálta a belügy megakadályozni, hogy az irodalom betöltse azt a művészen túlmutató szerepet, amelyet az államhatalom tulajdonított neki.

A két kötetet Szőnyi nem a termékeny besúgók vagy az irodalmi élet nagyjai köre szervezi – ahogy a belügyet sem érdekelte a művészi kvalitás, csak a hivatalos kultúrpolitika szempontjából „káros” tevékenység –, hanem csoportosulások, irodalmi irányzatok, kiemelkedő események jelentik a fejezetek témáit. A frappáns címekkel ellátott fejezeteken kívül a köteteket versek és enumerációk, a belügy által, illetve számára a különböző irodalmi csoportokról készített összefoglaló jelentések is tagolják, amelyek felvonultatják a soron következő nagyobb szövegegységek szereplőit.

Szőnyi – a korszakkal foglalkozó kutatók számára megkerülhetetlen – szövege a rengeteg adat ellenére is olvasható. A könyv az irodalomtörténet és az irodalommal való foglalkozás mint szakma történetének szempontjából hiánypótló, de az állambiztonsági szolgálat, illetve a hálózati személyek működését feltáró munkákat tekintve nem kontextus nélküli. Az ügynökkérdéssel számos kötet foglalkozott, így például a szerző korábbi könyve, de érdemes kiemelni még Rainer M. János, Gervai András, Tar Sándor, Andor Mihály, Györe Balázs munkáját, illetve Esterházy Péter szövegét is.¹ A felsorolásból is látszik, hogy az egymás mellé került művek műfaja elég vegyes és nehezen meghatározható, de ez nem csoda, hiszen már az alapanyag értelmezése is problematikus. Ezek

¹ Szőnyi Tamás 2005: *Nyilvántartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest; Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989*. Budapest; Gervai András 2011: *Fedőneve „szocializmus” – Művészek, ügynökök, titkosszolgák*. Pécs; Tar Sándor: *Az áruló*. Filmregény (2003 áprilisa és decembere között a Litera.hu-n publikált szöveg); Andor Mihály 2011: *Szegény Micsinay. Egy besúgó élete*. Pécs; Györe Balázs 2012: *Barátaim, akik besúgóim is voltak*. Pozsony; Esterházy Péter 2002: *Javított kiadás*. Budapest.

a jelentések konstruált személyeket ábrázolnak, szólaltatnak meg egy konstruált világban – veszi át Rainer M. János gondolatát Szőnyi (I. 24), aki a bevezetőben fontos támpontokat is ad a könyv olvasásához, amelyek nélkül az olvasó számára könnyen titkos írás maradhat a több mint kétezer oldalt kitevő munka.

Többszörös áttételek, szóbeli vagy írásbeli közvetítés, a jelentést olvasók elvárásainak figyelembevétele, a besúgó egyéni motivációi, stratégiái, ártó vagy segítő szándéka, hangulatai – mindez befolyásolhatta a jelentések tartalmát. Éppen ezért a távolságtartásra, a bizonytalansági tényezők észben tartására hívja fel a figyelmet Szőnyi (I. 25), mindezzel a jelentéseket értékelő tisztek magatartásához is irányítva az olvasót.

A szerző munkáját úgy határozza meg, mint „mozaikdarabkák ezreiből összeállítani egy talán sohasem létezett és tökéletesen sohasem összerakható képet” (I. 25). A szöveg konstrukciós jellegére maga Szőnyi is rájátszik. A konstruált jelentések által bemutatott konstruált személyek maguk is fikciós szövegek gyártói, és Szőnyi mindezt kitalált jelentések keretébe helyezi, irodalmi szövegekkel, illetve eposzi kellékké (enumeráció) emelt átfogó jelentésekkel tagolva. A bevezetőben etikai mankókként is irodalmi szövegek szolgálnak, ilyen Krasznahorkai László *Sátántangója*, Hajnóczy Péter *A halál kilovagolt Perzsiából* című kisregénye és Nádas Péter esszéje, a *Szegény, szegény Sascha Andersonunk*. A különböző forrású szövegek tipográfiailag elválnak egymástól, a könyv olyan, mint egy néhol tömörebb, néhol lazább szövésű rongyszőnyeg. A szövevényes mintából kirajzolódó történet az egymással szorosabb-lazább kapcsolatban álló csoportosulásokon keresztül világít rá arra, hogy többek között láthatatlan folyamatok is irányíthatják az irodalmi közeg működését.

A könyv nem állítja az olvasó elé a bűnösök és az áldozatok gondosan szétválogatott csoportját, „ügynöklista” sincs. A könyv általában csak a fedőnév első használatakor közli a polgári nevet. Hiszen – ahogy a kötet címe is utal erre – az írás aktusa a fontos, amihez szerzői név tartozik. A felsorolt 490 – ezek közül 267 felfedett – besúgó között vannak vonakodva író, de nagyon jól dolgozó ügynők, informátorok, titkos megbízottak, titkos munkatársak, társadalmi kapcsolatok is, akik összefoglalnak, rendszereznek, csoportokat alkotnak. (Ilyen például „Dávid Mátyás” – Antal Gábor újságíró, „Sárdi” – Sándor András, a Szerzői Jogvédő Hivatal munkatársa, vagy „Juhász Lajos” – Kristó Nagy István, akinek a Magvető lektoraként és a lakásán tartott felolvasóestek miatt nem volt nehéz dolga a jelentések elkészítése során.) Az ő szövegeikből is merítő seregszemlék akár egy irodalomtörténet részeiként is értelmezhetők, téves lenne azonban azt hinni, hogy a jelentések teljesen kielégíthetik az olvasó kíváncsiságát az akkori irodalmi közeg ma ismertebb szereplőivel kapcsolatban. Ez valószínűleg annak is köszönhető, hogy megváltozott az irodalomnak tulajdonított szerep tartalma és az írói életművek értékelésének kritériumai: egy személyes élményekkel nem rendelkező, a korszak irodalmát leginkább tankönyvekből ismerő olvasó a ma esztétikai minőségük alapján értékelt szerzőkről szóló részeket keresi, amelyeket meg is talál, de a kötet egészét tekintve ezek mennyisége elenyésző. Ez nem Szőnyi-

nek róható fel, a csupán a jelentésekre alapozott irodalmi eseménytörténet hangsúlyai természetesen máshová esnek, így a könyv számos mára elfeledett szerzővel, irodalmi csoportokhoz, irodalmi intézményekhez kapcsolódó személlyel is foglalkozik. A Weöres Sándor, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes nevét kereső olvasó az egyéni esztétikai teljesítményt létrehozó írók után megy, az állambiztonsági szolgálatnak viszont a szervezetség látszatát keltő közösségek, az autonóm, a hivatalos kultúrpolitikától eltérő véleményt megfogalmazó egyének és csoportok voltak a célpontjai – a létrehozott szövegek művészi értékét figyelmen kívül hagyva. Ezt Szőnyi is követi, csupán kérdésként teszi fel, miként befolyásolhatja a titkosszolgálati tevékenységről való tudás a beszerzett írók műveinek olvasását, így az értékelést az olvasóra hagyja.

Az államhatalom számára mindvégig ott kísértett egy újabb Petőfi Kör veszélye, illetve a „beszéd felszabadulásának” (I. 20) fenyegető lehetősége. Nemcsak egy folyóirat ötlete, vagy az olyan nagyobb volumenű vállalkozások voltak gyanúsak, mint a Bibó-émlékkönyv, hanem már az is, ha Németh László, Illyés Gyula, Püski Sándor és Kassák Lajos találkozott a Balatonnál (I. 966). Minden, az irodalom működése során természetes történést kriminalizáltak. Egy olvasókör az állam megdöntésére készülő csoportosulásként, egymás műveinek olvasása pedig az izgatás büntettként jelent meg a belügy számára. A bomlasztás, egyes írók leválasztása lett a fő stratégia, mivel azonban Szőnyi elsősorban a jelentésekre alapoz, a könyvből nem derül ki, hogy ebben a folyamatban valójában mekkora szerepe volt a besúgók munkájának az állambiztonság más eszközeihez képest.

A két kötetben hazai és külföldi, népi és urbánus, szélsőbaloldali írócsoportok, létező vagy tervezett folyóiratok körül bomlik ki egy-egy fejezet, amelyek visszatérő szereplőkkel egymást is keresztülmetszik. Az első kötet a bevezető fejezet, valamint az 1945 és 1956 közötti irodalmi és történelmi események kronológiája után az 1956 utáni rendteremtéstől és a besúgóhálózat újraszervezésétől indul. Szó esik a népi írók egységesnek tűnő csoportjának fellazításáról, a vidéki irodalmi körökben végzett besúgó tevékenységről 1956 után, a Szabó Dezső-kultusz ápolóinak megfigyeléséről, a klerikális írók, az újholdasok és az egzisztencialistának bélyegzették (Mészöly Miklós, Hernádi Gyula) szemmel tartásáról, a nyugati emigráció, illetve a hivatalos politikát balról támadó írói körök (Imre Katalin, Dalos György, Pór György) ellenőrzéséről és ellehetetlenítéséről.

1956 után a besúgóknak fontos szerep jutott az íróársadalomra mért megtorló intézkedések során: a jelentések egy része így arról szól, hogy ki, mit csinált október 23-a, illetve november 4-e után (ez később is támpontot adott az írók politikai térképen való elhelyezéséhez). Másrészt szondázták is az irodalmi élet szereplőinek véleményét, először az 1956-os eseményekről, majd az írópekről, illetve Nagy Imre kivégzéséről. Az urbánus írók közül többen börtönbüntetésüket töltötték, miközben a Kádár János által politikai mozgalomként meghatározott népi írói csoport bomlasztása és ezzel együtt megfigyelése folyt. Németh Lászlónak a Szovjetunióban tett utazása során közzétett írásai, illetve Illyés Gyula *Ország-Világnak* adott interjúja megosztotta a népieket, és erről

hírt adtak a besúgók is. Illyés Gyula egyébként nem kapott külön fejezetet a könyvben, pedig központi véleményformáló szerepe, befolyása a korszakban tagadhatatlan.

A besúgóknak nagy szerepük volt a magánlakásokon összegyűlt társaságok, illetve az ott történt események, elhangzott vélemények kifigyelésében. Előfordult azonban, hogy a belügy csak utólag értesült a történetekről, például az írók magánorvosaként elhíresült Tompa Kálmán lakásán tartott háromnapos születésnapi ünnepségről 1958 januárjában, ahol az 1956-os események előkészítésében, illetve a konszolidáció ellenzésében aktív, nem csak népi írók gyűltek össze, a belügy számára a szervezettség látszatát, így gyanút keltve.

Az 1962 és 1967-re dátumozott seregszemlék tanúsága szerint a besúgók („Sárdi” és „Juhász”) megpróbálták rendet vágni a különböző csoportosulások között, amelyeket már nem lehetett könnyen elkülöníteni egymástól, ráadásul nemcsak írókat, hanem más művészeti ágak képviselőit is bevonzották. „Juhász” a Belvárosi Kávéházban gyülekező fiatalokról adott részletes jelentést, Sárdi pedig a hatvanas évek vége felé például „öreg népiesek”, „Lukács-csoport”, „paraszt-származású fiatalok”, „polgári derékhad”, „egzisztencialisták”, „baloldaliak” címkék alá próbálja besorolni az irodalmi élet résztvevőit, akik kávéházakban, illetve magánlakásokon találkoztak. A baráti társaságokhoz alapvetően nehezebben férkőztek közel a besúgók, ezért is játszanak az ilyen esetekben fontos szerepet a technikai eszközök, amelyek megsokasodását szintén végig lehet követni a két kötetben. Nemcsak a „jobboldali”, „nacionalista”, „revizionista” vagy „egzisztencialista” bélyeggel ellátott csoportosulásoktól féltették a szocialista rendet, hanem az azt balról támadó íróktól is. Először a Sztálin-díjas, de az irodalmi életben már letartóztatásakor sem jelentős, a kommunizmust féltő Nagy Sándort állították bíróság elé, többek között a besúgóknak köszönhetően. Rajta kívül kiemelt figyelmet szenteltek egyrészt az Imre Katalin köré gyűlt társaságnak (tagja például: Györe Imre, Ladányi Mihály, Nyerges András), akikhez éppen a magánlakásokon szűk körben tartott találkozók miatt nem sikerült közel kerülni, másrészt a rövid életű maoista társaságot szervező Dalos Györgynek és Pór Györgynek.

Nemcsak a magyarországi, hanem az emigrációban élő, folyóiratok köré gyűlő íróközösségek bomlasztásával is megpróbálkoztak. Igyekeztek besúgókat szervezni a *Magyar Műhely*, az *Irodalmi Újság* és a *Látóhatár* szerkesztőségébe is. Utóbbi esetben sikeresen megkörnyékezték 1960-ban Horváth Bélát és Vámos Imrét, akik 1962-ben haza is költöztek, az emigrációban azonban nem tettek nagy kárt, Szőnyi megjegyzése szerint „nélkülük csak tisztult a kép” (I. 803).

A második kötet első fejezete a hatvanas évek underground művészeti közegeinek a fennálló rendre veszélyesnek tartott „huligánjaival” foglalkozik, a további fejezetek pedig folyóirattervekhez, művekhez, a hetvenes-nyolcvanas évek vidéki irodalmi életéhez, a határon túli és a Magyarországra települő írók megfigyeléséhez, valamint folyóiratokhoz, irodalmi csoportosulásokhoz (*Mozgó Világ*, FIJAK – JAK) kötődnek.

Az underground szférával kapcsolatos jelentések megpróbálják értelmezni az underground művészeti törekvéseket, a happeningek jelentőségét, de készítetek összefoglalót az ügynökök a modern zenei irányzatokról is. Ezek a fejezetek a könyv talán legsikerültebb részei. A besúgók jelentettek Balaskó Jenőről, „az irodalmi alvilág tipikus alakjáról” (II. 60), az underground közeg közismert figurájáról, Dixiről, azaz Gémes Jánosról, Frankl/Hajas Tibor letartóztatásának és börtönbüntetésének visszhangjairól, illetve a Kex énekeséről, Baksa-Soós Jánosról is.

A lakásesemények, happeningek mellett a művészek keresték a lehetőséget az írásbeli megszólalásra is, az állambiztonságot pedig minden tervezett folyóirat érdekelte. A hivatalos folyóirat létrehozására azonban nem volt remény, így a belügynek is egyre többet kellett foglalkoznia az írók egymás között áramoltatott szövegeivel, illetve a szamizdatokkal. A belügyesek több írást hamarabb olvastak, mint bárki más. Ilyen volt például Eörsi István *Változatok egy közhelyre* című verse, sokáig dolgoztak egy Balaskó-kötet megszerzésén, élénk figyelemmel kísérték az olyan kezdeményezéseket, mint az *Eszmélet*, a *Fölőspéldány* és a *Szétfolyóirat*, illetve a vizsgálati dossziékból kikövetkeztethető, hogy titkos adatgyűjtés folyt Haraszi Miklós *Darabbér*, valamint Konrád György és Szelényi Iván *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című szövegének ügyében is (II. 283, 304).

Azonban nemcsak a politikai vélemény, a hatalom számára gyanús aktivitás válthatta ki a belügy figyelmét, hanem a származás is, ebből a szempontból a második kötet egyik legérdekesebb fejezete a cigány származású írók tárgyalása. A cigány költők megjelenése a saját identitását felvállaló, így ezzel a szocialista rend homogén társadalomképét megbontó csoport kialakulásának veszélyét jelentette, és törekvéseiket a „cigány nacionalizmus” címkével jelölték meg. Itt kimondottan észrevehető az irigység és a szakmai féltékenység (főleg „Tóthfalusi” és „Zóna” jelentéseiben, ami nem is meglepő: Bari Károly 18 évesen harmincezer példányban adott el egy kötetet). Kritikátlan könnyedséggel használták a megbélyegző „cigány költő” nevet Balogh Attilára és Bari Károlyra, amivel kriminalizáltak is a származásukat (II. 759). Ez az egyetlen fejezet, ahol hosszabban is szó van egy női szereplőről, Daróczi Ágnesről. Az írófeleségek közül ugyan néhányan aktívan részt vettek – ha máshogy nem is, férjeik révén – az irodalmi életben, róluk azonban alig esik szó a jelentésekben, illetve a női írók sem kerülnek előtérbe, a besúgók között is viszonylag kevés nő van, nem beszélve a tartótisztekről.

A kötetek olvasása közben az olvasónak néha az lehet az érzése, hogy az állambiztonság az író társadalom 1956-os szerepéből kiindulva több mint három évtizeden keresztül túlzott jelentőséget tulajdonított az irodalmi közegnek, a könyv felépítésének köszönhetően azonban ez beteljesült jóslatként is értelmezhető, és részben visszamenőleg igazolja az állambiztonság féltelmeit. A második kötet a szocialista rend lebontásával fejeződik be, amelyben Szőnyei Tamás szerint vitathatatlan, hogy az irodalmárok kitüntetett szerepet játszottak (II. 1035). Szövegszerűen a könyv a rendszerváltás utáni irodalmi élet szereplőiről szóló fikciós jelentésekkel zárul, amelyek azonban alapvetően különböznek a könyvet nyitóktól. Az előbbieket ugyanis abszurdnak tűnnek, míg az Ady Endréről, Karinthy Frigyesről és Radnóti

Miklósról szóló jelentések a szerző szerint akár meg is íródhattak volna. Szőnyei ezzel a lépéssel éles választóvonalat húz – az állambiztonsági szolgálatok és az irodalmi élet összefonódását tekintve minden bizonnyal jogosan – a rendszerváltás előtti és utáni irodalmi élet között, amivel nemcsak egy politikai rendszer végéről, hanem egy általa felvetett lehetséges hagyomány (I. 16–17) megszakadásáról is számot ad. Ezen „hagyomány” szűkebb értelemben vett tartalmának meghatározása csak hipotetikus: az írók megfigyelését jelentheti, ha 1989 előtt alkalmaztak titkosszolgákat erre a célra. Tágabb értelemben pedig azt a beláthatóbb gyakorlatot jelölheti, amelynek során az írók aktív, közéleti részvétele a politika kiemelt figyelmét, illetve beavatkozását vonta maga után.

A jelentésekre alapozott, az állambiztonság kiválasztási szempontjait követő irodalmi történet ugyan nem nyújthat teljes képet arról, hogy a korszak íróinak szóbeli és írásbeli megnyilvánulásai, megszólalási lehetőségei, esztétikai és politikai preferenciái, illetve a Kádár-rendszerhez való viszonyulásai milyen komplex összefüggésrendszerben állhattak egymással, azonban Szőnyei könyve a rendszerváltás utáni, elsősorban az esztétikai értékek mentén kialakított irodalomtörténet kiegészítése vagy kiegészítésének kiindulópontja is lehet.

Urbán Csilla